

LAIKO GRAMEMOS

Čia aptarsime pagrindines laiko gramemas—vientisines esamojo, būtojo ir būsimojo laiko formas bei iš pagalbinio veiksmažodžio *būti* ir būtojo laiko aktyvinio dalyvio sudarytas analitines, tradiciškai atliktinėmis vadinamas formas (*yra padaręs* ir pan.). Progresyvinės formas su esamojo laiko dalyviu (*bus bebaigianti* ir pan.) aptarsime mažesnių laiko ir veiksmo gramemų skyriuje.

Laiko gramemos čia bendrais bruožais apibūdintos remiantis Reichenbacho schema, į kurią įeina kalbėjimo laikas, įvykio laikas ir atskaitos laikas. Šios sąvokos yra reikalingos apibūdinant laiko formų vartojimą, bet nepaaiškina jo iki galo. Reichenbacho schema apibūdina tik prototipinius esamojo laiko, būtojo laiko, perfekto ir pan. vartojimo tipus. Iš tikrųjų skirtingų laiko formų vartojimo sritys iš dalies persikloja, tarp jų yra ir žymėtumo skirtumų (pvz., būtasis laikas yra nežymėtas perfekto atžvilgiu ir dažnu atveju gali jį pakeisti).

ESAMASIS LAIKAS

Esamasis laikas gali būti laikomas nežymėta, numanoma laiko forma. Tai paaiškina jo vartojimą omnitemporaliniuose (visais laikais galiojančiuose) teiginiuose:

Sniegas ištirpsta, smėlis — ne.

Giedrė Kazlauskaitė, 2001, DLKT

Taip pat nežymėtą statusą liudija galimybė esamajam laikui išsiplėsti į būtojo arba būsimojo laiko vartojimo sritį, kaip, pvz., istorinio esamojo laiko atveju:

Pareinu vieną kartą iš mokyklos ir dar neperžengusi slenksčio girdžiu: „Nilyt, tavo tėveliai atsirado“.

Nijolė Ambrazaitytė, 2005, DLKT

Esamojo laiko vartojimas būsimojo laiko vietoje ribojasi atvejais, kai kalbama apie planuojamą įvykį:

O mūsų traukinys išvyksta po dvidešimt trijų minučių iš ketvirtąjo kelio — išėjimas prie traukinio tuneliu.

Jurgis Kunčinas, 2003, DLKT

Centrinę poziciją tarp esamojo laiko vartojimo tipų užima progresyvinis esamas laikas, kai kalbėjimo momentas, kaip atskaitos laikas, įeina į įvykio laiką, t.y., vykstančio proceso užimamą laiko atkarpą (inkliuzijos santykis):

Jis savo padarė, dabar sėdi ir iškrovinėja nebereikalingas baterijas.

Kęstutis Navakas, 2008, DLKT

Šis inkliuzijos santykis yra svarbus ir veiksmažodžio veiksmo kontekste, kur jis susijęs su imperfektyviniu (eigos) veikslu. Iš tiesų progresyvinis esamasis laikas visada yra imperfektyvinis:

Žmogus sėdi ir valgo juodos duonos riekę su šviežiais agurkais.

Romualdas Granauskas, 2006, DLKT

(*pasėdi ir suvalgo duonos riekę)

Kai kurie kiti, neprogresyviniai esamojo laiko vartojimo tipai gali būti ir perfektyviniai (įvykio veiksmo), žr. xxx skyrių. Tik imperfektyviniais veiksmažodžiais reiškiamas ir performatyvinis esamasis laikas, nors šis skiriasi nuo progresyvinio: kalbėjimo laikas šiuo atveju sutampa su kalbėjimo akto laiku:

Vyrai, siūlau keisti pokalbio temą.

Gasparas Aleksa, 2003, DLKT

(**pasiūlau keisti pokalbio temą*)

Iš neprogresyvinių esamojo laiko vartojimo tipų dar minėtinas habitualinis, kuris vieno vienintelio veiksmažodžio *būti* atveju turi ypatingą formą *būna*, o visais kitais atvejais sutampa su įprasta forma.

Kiekviename pokalbyje būna asmeniškumų.

Andrė Eivaitė, 2008, DLKT

BŪTASIS LAIKAS

Būtas laikas yra pagrindinė ir mažiausiai specializuota praeities įvykiams reikšti vartojama forma. Su ypatingomis semantinėmis modifikacijomis vartojami perfektas, pluskvamperfektas ir būtas dažninis laikas, kuriuos paprastai ir gali pakeisti neutralesnė būtojo laiko forma.

Kadangi vartojant būtajį laiką atskaitos laikas perkeliamas į praeitį, ši forma atlieka pagrindinės naratyvinės formos funkciją:

Kartą Gintas ėjo pro šalį, pamatė tėvą ir, paėmęs už rankovės tarė: „Tėveli, einam namo!“

Raimundas Kašauskas, 1995, DLKT

Ankstesnumą atskaitos laiko praeityje atžvilgiu būtas laikas žymi laiko sakiniuose su *po to, kai*; pagrindinė šią funkciją atliekanti pluskvamperfekto forma čia rečiau vartojama:

Mes apie viską kalbėjomės su Juozu po to, kai vaikai išėjo.

Irena Buivydaite, 2001, DLKT

Būtas laikas taip pat vartojamas (šalia perfekto) su atskaitos laiku dabartyje, kai retrospektyviai konstatuojama, kad (nustatoma, ar) bent vieną kartą praeityje buvo instancijuotas tam tikro tipo įvykis:

Tai jau išimtinis bruožas, nes neatsimenu, ar kada nors skaičiau poezijos knygą „be duobių“.

Kauno diena, 1996, DLKT

BŪTASIS DAŽNINIS (HABITUALINIS) LAIKAS

Habitualinė reikšmė tik būtojo laiko srityje turi savo specializuotą gramatinę raišką — būtajį dažninį laiką (išimtį sudaro veiksmažodis *būti*, kuris turi ir habitualinę esamojo laiko formą *būna*):

Ir kokios ilgesingos, kupinos salsvo liūdnumo būdavo tos rudens dienos, kai po nakties šalnos lapai, kaip popieriniai balandžiai atitrūkdavo nuo šakų ir tyliai leisdavosi ant žemės.

Raimundas Kašauskas, 1995, DLKT

Habitualinis būtasis laikas dažniausiai žymi praeityje galiojusią pagal įprastai atliktus veiksmus apibūdinamą situaciją, kuri kalbėjimo metu nebėra aktuali (nors šis neaktualumas yra implikatura, kuri gali būti atšaukta), ir tokia funkcija veikiausiai paaikšina ypatingos habitualinės formos buvimą tik būtojo laiko srityje.

Habitualinis būtasis laikas dažnai laikomas tam tikra veiksmo atmaina, tačiau dėl sąsajos su praeities įvykių raiška ir dažnos neaktualumo implikacijos ją veikiau galima laikyti laiko gramema, tuo labiau, kad jis funkcionuoja visiškai nepriklausomai nuo darybiškai reiškiamo veiksmo (plg. *jis rašydavo* : *jis parašydavo*).

BŪSIMASIS LAIKAS

Būsimasis laikas atspindi atskaitos laiko perkėlimą į ateitį. Ateities įvykiai lokalizuojami kaip laike sutampantys su šiuo atskaitos laiku, arba jį apimantys (progresyvinio būsimąjo laiko atveju):

Nenustebk ir šalia tyvuliuojančiame ežerėlyje išvydus savąjį tėvulį, kurs sėdės iš debesies išsiskaptuotame luotelyje ir žvejos auksines žuvels, — sugaus, pasigrožės ir vėl paleis į laisvę.

Leonardas Gutauskas, 2006, DLKT

Modalinis būsimasis laikas nurodo į spėjamą būseną ar situaciją dabartyje. Būsimąjo laiko vartojimas remiasi tuo, kad spėjimas gali pasitvirtinti tik ateityje, ir šis ateities momentas paaimamas kaip atskaitos laikas:

Mėgstamiausias rašytojas ar knyga? — Turbūt nežinosite, nes jis prancūzas.

Muzikos barai, 2002, DLKT

PERFEKTAS

Perfektas kartais drauge su pluskvamperfektu ir būsimuoju perfektu priskiriamas santykiniam laikams, žymintiems ankstesnumą atitinkamų vientisinių laikų (esamojo, būtojo, būsimąjo) atžvilgiu. Tačiau perfekto atveju toks apibūdinimas neadekvatus, nes būtasis laikas taip pat žymi ankstesnumą kalbėjimo laiko atžvilgiu. Tad santykinio (tradicinėje terminologijoje „atliktinio“) laiko sąvoka tinkamesnė pluskvamperfektui ir būsimajam perfektui. Turbūt vienintelis perfekto variantas, kurį galima laikyti grynai santykiniu, yra habitualinis su pagalbinio veiksmazodžio habitualine forma *būnu*:

Ką man daryti, kad nesijaudinčiau sakdamas eilėrašį mokykloje, nors namuose jį būnu gerai išmokęs?

Bitutė, 2004, DLKT

Perfektas turi dvi atmainas, kurios laikomos esminėmis perfekto apibrėžimui: rezultatinę ir patirtinę.

- Rezultatinis perfektas žymi, kad įvykio rezultatas vis dar galioja kalbėjimo momentu.

Kuopos vadas, kaip žinai, yra išvykęs. Savo vietininku, aišku, paliko mane.

Vincas Giedra, 1997, DLKT

- Patirtinis (kartais ir egzistenciniu vadinamas) perfektas žymi tai, kad subjektas turi tam tikro įvykio tipo patirties. Patirtinį perfektą lengviausia atpažinti ir nuo rezultatinio atskirti

tais atvejais, kai veiksmazodis žymi būseną arba veiklą, nes tuomet rezultatinė interpretacija nėra įmanoma.

Kažkada labai labai seniai esu buvusi tavo koncerte, — draugiškai nusišypsojo mergina.
Nėrius Pečiūra, 2004, DLKT

Patirtinis perfektas yra nesuderinamas su tikslu įvykio laiko žymėjimu. Jis žymi, kad tam tikro įvykio tipas bent vieną kartą praeityje yra įvykęs, bet lokalizacija laike neįmanoma (todėl šis perfektas vadinamas ir egzistenciniu). Tad perfektas yra suderinimas su tokiais laiko prieveiksmiais kaip *kadaise, kažkada*, bet ne su tokiais, kaip *vakar, praeitą savaitę* ir pan. Beje, neapibrėžtą lokalizaciją laike žymintys prieveiksmiai net nebūtinai, nes pats perfektas siejasi su laiko neapibrėžtumu:

Sakai miręs? Negali būti, — užginčijo jis. — Aš jį vakar mačiau gatvėje.
Bitė Vilimaitė, 1996, DLKT
Pone, aš esu matęs kinų ir malajiečių labai nuožmiais veidais.
Saulius Tomas Kondrotas, 1996, DLKT

Lietuvių kalbos perfektas yra gana silpnai sugramatikalizuotas. Daugelio atveju jo vartojimas nėra privalomas, ir jį galima pakeisti būtojo laiku. Šią galimybę iliustruoja ši pavyzdžių pora (su būtojo laiko forma perfektinė reikšmė — laiko neapibrėžtumą — perteikia prieveiksmis *kada nors*):

Ar esi buvęs prie Alaušo? — Ne, neteko.
Eugenijus Ignatavičius, 2000, DLKT
Ar jūs kada nors buvote skerdyklose? Apsilankykite.
Kazys Saja, 2003, DLKT

Pagal savo kilmę iš jungties ir būseną žyminčio būtojo laiko dalyvio, perfektas vis dar artimas rezultatinei konstrukcijai, kuri žymi ne patį įvykį, o iš jo kilusią būseną. Tad perfektas dažnai vartojamas subjekto būsenai arba savybėms apibūdinti:

Šių mergyčių tėvai yra apsigyvenę Garliavos apylinkės seniūnijos Karkazų kaime.
Naujosios tėviškės žinios, 2002, DLKT

Statinis perfektas primena rezultatinį perfektą, tačiau šiuo atveju nesuponuojamas ankstesnis įvykis, kuris būtų sukėlęs konstatuojamą būseną:

Aktyviai naudojamas maždaug 4 kvadratinų mylių plotas yra išsidėstęs neblogai išlygintoje dugno vietoje 45–49 m gylyje.
Mokslas ir gyvenimas, 1996, DLKT

Perfekto pagalbinis veiksmazodis dažnai turi nulinę realizaciją. Tai pastebima ypač rezultatinio ir statinio perfekto atveju, o patirtinio perfektu atveju nulinis variantas rečiau pasitaiko:

Aš, kaip visada, netoli durų įsitaisęs, kad, reikalui esant, galėčiau greitai mėsas išnešti.
Geriausia Lietuvos fantastika, 2003, DLKT

PLIUSKVAMPERFEKTAS

Pliuskvamperfektą iš dalies galima apibūdinti kaip į praeitį perkeltą perfektą, tačiau ši forma turi savo savitus vartojimo tipus. Skirtingai nei perfektas, pliuskvamperfektas turi santykinio laiko požymius: jis žymi ankstesnumą praeityje lokalizuoto atskaitos laiko atžvilgiu. Atskaitos laiką perkėlus į praeitį faktiškai neutralizuojamas skirtumas tarp būtajam laikui dažnai būdingos tikslios lokalizacijos praeityje ir perfektui būdingo lokalizacijos laike nebuvimo. Į praeitį perkeltą perfektą leidžia atpažinti tokierieveiksmai, kaip *kadaise*, *kažkada*:

Su Luku Pijus kadaise buvo girtuokliavęs vienoj didelėj kompanijoj Turniškėse, vasarnamy netoli plento.
Petras Dirgėla, 2004, DLKT

Bet ta pati pliuskvamperfekto forma gali žymėti ir tiksliai laike lokalizuotą, už atskaitos laiką ankstesnį, įvykį:

Spėjusi pažvelgti į pasiliekančią kelią, kuriuo ką tik buvo atėjusios, Rozalija šyptelėjo pagalvojusi, kad savotiškai keista, gal net liūdna yra kur nors važiuoti [...]
Juozas Aputis, 2004, DLKT

Pliuskvamperfektas gali turėti ir „antirezultatyvinę“ funkciją, t. y., jis gali žymėti įvykį, kurio rezultatas kalbėjimo laiku nebėra aktualus. Tai pastebima ypač slinkties veiksmažodžių atveju, kai kalbama apie dvikryptį slinkties įvykį:

– Iš kur tu žinai? – Šefas sakė. Jis buvo nuvažiavęs pasižiūrėti.
Irena Buivydaitytė, 2001, DLKT

Šiuo atveju nenaratyviniame kontekste su būtoju laiku galėtų sietis rezultatinė implikacija (*nuvažiavo ir ten tebėra*), kurios leidžia išvengti pliuskvamperfektas. Šios grupės veiksmažodžių pliuskvamperfektas vartojamas analogiškais atvejais kaip kitų veiksmažodžių perfektas:

Nė vieno karto daugiau su juo nebuvo susitikęs, nė vieno žodelio nėra apie jį girdėjęs...
Jonas Sadaunykas-Sadūnas, 2002

Pagaliau statinis pliuskvamperfektas — į praeitį perkeltas statinis perfektas — turi gryną būtojo laiko reikšmę, nes nesuponuoja ankstesnio būsenos pakeitimo įvykio:

Priešais beeinąs pats didžiausias to laiko poetas! Jis buvo gerai nusiteikęs, graži jo žmona, įsikibusi poetui į parankę, buvo nusiteikusi dar geriau.
Juozas Aputis, 2004, DLKT

BŪSIMASIS PERFEKTAS

Kaip ir pliuskvamperfektas, būsimasis perfektas tik iš dalies funkcionuoja kaip santykinis laikas. Kaip santykinis laikas jis gali žymėti prieš tam tikrą atskaitos laiką ateityje įvykusį įvykį:

Mūsų Petras visažinis tvirtina, kad ateis diena, kai visi lietuviai ir žemaičiai galės laisvai melstis Aušros Vartų koplyčioj, ir aš tikiu jo žodžiais, nes melo ir skriaudų laikas bus pasibaigęs, ir laisvės dienos bus skaičiuojamos iš naujo.
Leonardas Gutauskas 2006, DLKT

Statinis būsimasis perfektas (analogiškas statiniam perfektui) nesupponuoja ankstesnio įvykio ir žymi ateityje galiosiančią situaciją:

Vakare, nuo septynių, mano vyrai bus pasirengę vykdyti tavo užduotis, — ramiai dėstė Viktoras, vesdamas Tomą į rūšį.

Rimas Lonskis, 1999, DLKT

Modalinis būsimasis perfektas (analogiškas modaliniam būsimajam laikui) žymi spėjamą praeities situaciją, matytą iš perspektyvos įsivaizduojamo ateities momento, kai kalbančiojo nuomone turi pasitvirtinti spėjimas:

Dabar jau aš abejoju, manau, jog suomis bus matęs kokį regėjimą ar šiaip kokią iš lentų sukaltą būdą [...]

Leonardas Gutauskas, 2006, DLKT